

УДК 82-1:811.512.1]:821.411.21/.222.1«12»
DOI DOI <https://doi.org/10.26661/2414-9594-2020-1-2-13>

СТИЛЬ МОВИ ПОЕЗІЇ XIII СТ. ТА ДжЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ВІРШОВАНОЇ ПОЕМИ ТЮРКСЬКОЮ МОВОЮ ПІД ВПЛИВОМ АРАБО-ПЕРСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

Емірамзаєва А. С.

асистент кафедри тюркології

Інститут філології

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

вул. Володимирська, 64/13, Київ, Україна

orcid.org/0000-0001-7679-321X

hafiza83@ukr.net

Ключові слова: *Схід,
Азія, тюркомовні писемні
пам'ятки, релігія, рима,
поезія, каденція, алітерація.*

Стаття присвячується дослідженню мови поезії та стилю часу, а саме XIII ст. На прикладі декількох поем, написаних тюркською мовою, таких поетів як Кул Галі (XIII ст.), Дурбек (XV ст.) та Махмуд Киримли (XIII ст.), ми спробували показати особливості текстів, зокрема стиль тексту перехідного періоду.

Наше дослідження цікаве тим, що стиль мови поезії XIII ст. не досить вивчений, оскільки увага дослідників акцентувалася на окремих поемах. Натомість вивчення мови конкретної доби допомагає не тільки розкрити особливості мови певної території, а й висвітлити формування літературної норми, спочатку загальної, а потім окремих мов. Головною метою цієї статті є виявлення особливостей трьох текстів, які характеризують мову й стиль доби, а також дати характеристику творів XIII–XV ст., перехідного періоду. У нашому дослідженні ми на основі трьох поем аналізуватимемо мову доби. Завдяки таким ученим, як К. Конуратли, Р. Фазил, А. Кокієва, було здійснено транслітерацію твору з арабографічної на латинографічний та кирилографічний текст, а також проаналізовано поему Махмуда Киримли «Юсуф і Зулейха». Дослідженням поеми «Кисса-і Йусуф» («Кисса-і Юсуф») Кул Галі займалися такі вчені, як Н. Хісамов, М. Усманов, Х. Усманов, М. Закієва, Н. Юзеєв, М. Гайнутдінов, над аналізом поеми «Юсуф і Зулейха» Дурбека працювали Бертельс, Ойбек, В. Зохідов, І. Султон, А. Каюмов, Б. Валіхожаєв, С. Гайдаров, Н. Маллаєв, П. Шамсієв, Х. Заріпов, Г. Карімов, Х.А. Акромов та ін.

Пропонована тема маловивчена, а мова і стиль тієї доби не досить розглянуті мовознавцями. Окремо поеми аналізувалися, хоча й не досить глибоко, а у порівняльному аспекті з визначенням особливостей, характерних стилю доби, досліджень майже немає.

Мова цього періоду змішана, тобто використовуються слова, афікси, які належать до будь-якої групи тюркських мов, лексика переважно тюркська. А у творах пізнішого періоду відбулися певні зміни у лексиці, збільшилася кількість запозичень з перської та арабської мов. Віршування поступово зазнало арабо-перського впливу.

LANGUAGE STYLE OF THE XIII CENTURY POETRY AND SOURCES OF FORMATION OF POETRY POEM IN TURKIC LANGUAGE UNDER THE INFLUENCE OF ARAB-PERSIAN POETRY

Emiramzaieva A. S.

Assistant at the Department of Turkology

Institute of Philology

of Taras Shevchenko National University of Kyiv

Volodymyrska str., 64/13, Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0001-7679-321X

hafiza83@ukr.net

Key words: *East, Asia, Turkic written records, religion, rhyme, poetry, cadenza, alliteration.*

The article focuses on the examining language of poetry and style of the time, in particular XIII century. Several poems of poets such as Qol Ghali (XIII century), Durbek (XV century) and Crimean Tatar poet Mahmud Qırımlı were examined. Because of them, we made an attempt to show the special features of the texts especially the style of the transitional period texts.

Our study draws attention to the fact that the style of the language of poetry of the XIII century has been properly examined, the attention of researchers was focused on distinct poems, which highlights not only by the name, but also by the peculiarity of their language. The study of a language of a certain period helps not only to reveal the peculiarities of a language on the certain territory, but also to highlight the shaping of the literary norm, firstly, as a general, and later as a separate language. In our research, we analyze the language of the period by focusing on three poems. Thanks to such scholars as K. Konuratly, R. Fazyl, A. Kokieva, the work was transliterated from Arabic script to Latin and Cyrillic, and, furthermore, it the poem “Yusuf and Zuleyha” written by Mahmud Qırımlı was analyzed. The research of the poem “Qissa-i Yosıf” written by Qol Ghali was done by such scientists as N. Khissamov, M. Usmanov, Kh. Usmanov, M. Zakieva, N. Yuzef, M. Gaynutdinov, on the poem “Yusuf and Zuleyha” written by Durbek worked: Bertels, Oybek, V. Zokhidov, I. Sulon, A. Kayumov, B. Velihodjaye, S. Haydarov, N. Mallaev, P. Shamsiyev, Kh. Zaripov, H. Karimov, Kh. Akromov and others.

The given topic was a little studied, and the language and style are insufficiently considered by linguists. Just a poem on its own maybe, not enough, but still were studied, however, there are no researches in the comparative aspect. The language of this period is mixed, which means some words are used, affixes of which may belong to any group of Turkic languages, we can see this in the ancient texts and the XIII century works. The vast majority of lexis is Turkic. But still in the work written in the XIV–XV centuries there were some changes in vocabulary, the number of borrowings from Persian and Arabic increased. Versification (rhyme, meter, etc.) was gradually getting under the Arabic-Persian influence.

Постановка проблеми. Актуальність нашого дослідження зумовлена тим, що стиль мови поезії XIII ст. є не досить вивченим, оскільки увага дослідників акцентувалася переважно на окремих поемах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато праць з історії розвитку літературних мов різних народів світу ґрунтуються значною мірою на дослідженні самого тексту. У нашому дослідженні ми на основі трьох поем аналізуватимемо

мову доби. Вивчення мови конкретної доби допомагає не тільки розкрити особливості мови певної території, а й висвітлити формування літературної норми, спочатку загальної, а потім окремих мов.

Завдяки таким ученим, як К. Конуратлі, Р. Фазил, А. Кокієва, було здійснено транслітерацію твору з арабографічної на лагінографічний та кирилографічний текст, а також проаналізовано поему Махмуда Киримлі «Юсуф і Зулейха». Дослідженням поеми «Кисса-і Йусуф» Кул Галі займалися

такі вчені, як Н. Хісамов, М. Усманов, Х. Усманов, М. Закієва, Н. Юзеєв, М. Гайнутдінов, над аналізом поеми «Юсуф і Зулейха» Дурбека працювали Бертельс, Ойбек, В. Зохідов, І. Султон, А. Каюмов, Б. Валіхожаєв, С. Гайдаров, Н. Маллаєв, П. Шамсієв, Х. Заріпов, Г. Карімов, Х.А. Акромов та ін.

Мета статті. Головною метою цієї статті є виявлення особливостей трьох текстів, які характеризують мову і стиль доби. Поставлена мета передбачає необхідність вирішення таких завдань:

1) порівняти мову, розмір, риму поем між собою, а також з давньотюркськими текстами, створеними до XIII ст.;

2) дослідити тексти та виявити особливості кожної авторської поеми-трактування сюжету про Юсуфа і Зулейху;

3) дати характеристику творів XIII–XV ст., перехідного періоду.

Новизна дослідження полягає в тому, що пропонується тема маловивчена, а мова і стиль тієї доби не досить розглянуті мовознавцями. Окремо поеми аналізувалися, хоча й не досить глибоко, а у порівняльному аспекті з визначенням особливостей, характерних стилю доби, досліджень майже немає.

Виклад основного матеріалу. Вивчення літератури нечисленних народів почалося лише в 20-ті роки XX ст. Проте окремі дослідники намагалися віднайти загальнотюркське коріння і простежити розвиток тюркських літератур починаючи з VI–VIII ст. [15].

Як відомо, на Сході, а також у Середній та Малій Азії, у тому числі в Криму, в період Середньовіччя література поділялася на палацову (*Divan edebiyati*) і народну (*Halq edebiyati*). До палацової та народної літератури вчені зараховують також релігійно-містичну (*Tasavvuf edebiyati*), яка сформувалася на Близькому Сході у VIII ст. [8, с. 99]. Класифікація Дж. Кудрета далеко не завжди збігається з тією, що склалася в турецькому літературознавстві раніше і викладена у працях А. Кабакли. Дж. Кудрет вживає три чіткі терміни: письменство *tasavvufu*, *divanu* й *narodne*, а А. Кабакли схильний у формуванні термінології вдаватися до нюансів: релігійно-суфійські твори для народу (*halq için diniy-tasavvuf eserleri*), література текке та релігійна (*din ve tekke edebiyati*), а в іншому разі просто література текке [11, с. 179]. Для палацової літератури характерні загальноісламські особливості, натомість література, створена в народному середовищі, вирізнялася саме місцевим, національним колоритом [8, с. 99]. Проте іноді ці напрями тісно перепліталися один з одним. Лінгвістичний аналіз перших мусульманських тюркомовних писемних пам'яток показав, що вони всі є витвором народного середовища, оскільки в них певною мірою збережені народна мова та стиль часу [8, с. 99].

З. Рустамбейлі висловлює думку, що сьогодні «ми можемо тільки припустити, що якби відомі нам писемні пам'ятки XIII–XIV ст. створювалися в палацах, то, напевно, це був би синтез класичної і традиційної арабської і перської літератури. З'явившись у своїй первинній природній формі, тюрксько-мусульманська література того періоду повністю зберегла свою архаїчність, постала літературою поетів, далеких від палацового середовища, які жили й творили серед народу, а не етносу, що відчував на собі вплив феодальних суспільно-економічних відносин» [8, с. 99].

У разі періодизації історії тюркомовної літератури ісламської епохи окремо виділяють ранній класичний період (XI, а іноді й XII ст.). Поезія XIII–XIV ст. вважається (особливо епічна) зразком твору перехідного періоду до класичної літератури, тому що в ній простежуються відблиски прийдешньої «нормальної» арузької поезії [8, с. 100].

На думку А. Кокієвої, основним фундаментом писемної спадщини тюркських народів є такі давні твори: орхоно-єнисейські пам'ятки VIII ст., «*Кутадгу біліг*» («Наука про досягнення щастя») Юсуфа Баласагуні, «*Диван лугат ат-тюрк*» («Зібрання тюркських слів») Махмуда Кашгарі. Походження кримських татар починається саме з цього періоду [7, с. 50].

Твором, який започаткував кримськотатарську літературу, є «*Юсуф та Зулейха*» Махмуда Киримли. Це перший літературний твір серед відомих писемних пам'яток XII–XIII ст.

З поширенням ісламу в Криму релігійні теми в арабській народній творчості починають відображатися у фольклорі кримських татар. У цей час створюються релігійні *кисси* та *іляхі*.

Саме у творі «*Юсуф та Зулейха*» Махмуда Киримли, який жив наприкінці XII – на початку XIII ст., простежується вплив релігійної літератури [7, с. 51].

Особливої популярності літературно-художній сюжет про Юсуфа і Зулейху набув на Сході. У літературах народів Сходу налічується більше 150 відомих творів на цю тему; художні обробки цього сюжету трапляються в літературах народів Середньої Азії і Закавказзя, Поволжя і Казахстану, Ірану та Афганістану, Індії та Пакистану, Туреччини й Арабського Сходу [2, с. 5].

Першим тюркським оригінальним твором досі вважають поему XI ст. «*Кутадгу біліг*» Ю. Баласагуні, яка стала важливим літературним явищем доби, позначеної невідворотним впливом арабо-перської поетичної школи.

З. Рустамбейлі і Г. Халимоненко вважають найбільш яскравими зразками ранньої класичної тюркської літератури поему «*Кутадгу біліг*» Юсуфа Баласагуні та твір Махмуда Кашгарі

«*Диван-у лугат ат тюрк*» (точніше поетичні зразки, наведені у ньому). Дослідниця І. Стеблева вважає цілком очевидним, що ранні твори класичної тюркомовної поезії показують перехід від давньотюркського вірша з характерною для нього рівноскладовістю до тюркських рівноскладових віршів за допомогою регулювального впливу системи аруза. «До XI ст. ...арабо-перська теорія рими, так само як і теорія метрів аруза, була детально розроблена і сформульована... Ранні зразки тюркомовної поезії показують, що традиція точної рими в поезії тюркських мов має власний закономірний шлях розвитку. Теоретичні правила, основані на нетюркській поезії, у разі перенесення на тюркомовний матеріал перший час неминуче повинні були у чомусь порушуватися... Під час розгляду рими у віршах з «Дивану» порівняно з арабо-перською поезією виявляється, що вона має ті самі особливості, що й рима «*Кутадгу біліг*»...»

Однаковий характер рими в ранніх творах класичної тюркомовної поезії пояснюється насамперед загальним станом лексики мови, а вже потім нижчим порівняно з періодом розквіту тюркомовної класичної поезії рівнем поетичної техніки для побудови рими. Для створення рими, як і для реалізації в тюркськомовному середовищі метрів аруза, велике значення мало збагачення поетичного словника арабо-перською лексикою, яка змінила фонологічну структуру мови. Розроблена теорія рими, характерна для арабської та перської мов, у тюркомовній поезії знайшла своє реальне втілення завдяки запозиченням з цих мов» [8, с. 100].

Твір Ю. Баласагуні «*Кутадгу біліг*» може вважатися новим рівнем поетичної думки, тюркської зокрема і східної загалом. Додавши особливого колориту і блиску в тюркський вірш, він справив великий вплив на всю подальшу тюркську літературу. Зауважимо, що цей твір був першою тюркомовною поемою, написаною в стилі аруз. Мова твору – прекрасний поетичний витвір, який вказує, що формування норм тюркської писемної мови до XI ст. уже завершилося. Адже, «*Кутадгу біліг*» є зразком тюркської культури, філософської думки, високої художньо-поетичної творчості [13].

Г. Халимоненко зазначає, що першим поштовхом до тенденції вивчати рунічні тексти в літературному аспекті була не пряма, а все-таки дотична спроба Ф. Корша вдатися до давньотюркських епітафій, щоб знайти в них джерела тюркського народного вірша. Дослідник Т. Ковальський дотримувався іншої думки, яку з часом підтримав один з найвидатніших тюркологів сучасності О. Щербак, – «ці написи за своїм характером не є поетичними творами».

Тюркський народний вірш складається за принципом силабіки, тобто структура вірша визначається кількістю складів у ньому, без метричного

відліку кількості наголосів та їх розташування. Силабічне розташування органічне для поезії у мовах з постійним наголосом у словах (наприклад, польська, сербська, тюркські). У силабічній системі також використовується наголос, проте він тут не є основою метричної архітектоники вірша, оскільки регулярного чергування наголошених та ненаголошених складів у такому віршуванні немає, а наголос впливає лише на якість нерегулярної ритміки вірша. Ритмічне членування силабічного вірша потребує свого вияву, власної метричної одиниці, що й виявляється у ритмічній *каденції*: виникають межі або словоподіли між словами чи їх групами [11, с. 33–35].

Професор звертає увагу на низку досліджень таких відомих учених, як В. Радлов, Т. Ковальський, Ф. Корш та В. Жирмунський.

В. Радлов наголосив на значенні розташування словоподілів наприкінці словосполучення для ритміки тюркського вірша. Пізніше дослідники підтвердили особливе значення трискладової *клаузли*, тобто трискладового слова чи тісно поєднаної групи слів наприкінці вірша. Дослідник Т. Ковальський помітив, що тюркський епічний вірш майже завжди має сім чи вісім складів. Такий вірш справді притаманний жанру героїчного епосу, особливо казахському, проте у киргизській віршовій формі, наприклад у «Манасі», панує короткий вірш, але спостерігається й довгий на **9-10-11-13** складів.

Цікаву думку висловив Ф. Корш, що довгий вірш має пізніше походження, оскільки розвинувся з короткого шляхом подвоєння першої чотирискладової частини $4+3 > 4+4+3$. В. Жирмунський припускає можливість первісного існування вірша з широким кількісним діапазоном складів, що призвело в процесі диференціації жанрів до того, що героїчному епосу став притаманний короткий вірш, а довгий – ліриці та родинно-побутовій поемі. Принцип рівноскладовості («*изо-силабізму*») не став підвалиною ритміки тюркського епічного вірша. В. Жирмунський вважав, що в основу міг бути покладений ритміко-синтаксичний паралелізм – цьому сприяв досить вільний підрахунок складів у багатьох народів, зокрема й тих, які належать до алтайської родини [5, с. 11].

Професор Г. Халимоненко також зазначає, що однією з найдавніших форм у ритмічній організації вірша було невибагливе повторення слів. Саме з таких повторень виникли паралельні, розвинулася граматична рима (початкова, середня й прикінцева) – звісно ж, спочатку абсолютно неусвідомлено. Проблема римування залежить не тільки від акцентуації, а й від особливостей морфологічної будови мови. Особливістю тюркських (аглютинативних) мов та їхнього синтаксису (присудок завершує речення) є те, що ритміко-синтаксичний

паралелізм обов'язково спричинює граматичну риму: співзвучність тотожних кінцевих афіксів, наприклад афікси дієслів 3-ї особи минулого часу *-di/-di* – одна з найпоширеніших форм римування у тюркському вірші.

Крім того, Г. Халимоненко дотримується думки, що рима у тюркському вірші з'являється мимоволі внаслідок граматичного паралелізму закінчень і може бути початковою, середньою та прикінцевою. З часом рима набрала самостійного композиційного значення лише у прикінцевій позиції, що пов'язано з її роллю звукової межі синтаксичного ряду – вірша. Оскільки наголос (тонічний принцип) не виконує в народному вірші визначальної ролі, а рима виникає лише внаслідок паралелізму, поширюється тенденція до розлогої рими – римується не останній наголошений склад, а два чи три склади, тобто не один афікс, а ціла група афіксів [11, с. 35].

Ритміко-синтаксичний паралелізм, що дав розвиток прикінцевій рими, водночас вплинув і на вирівнювання складового обсягу віршованих рядків: вірш тяжів до постійної, однакової кількості (з несуттєвими коливаннями) складів у кожному рядку, причому кількість складів породжувалася числом слів у паралельних віршах. Як результат доведеної організації вірша постає така його архітектоніка: кількість складів є основним метричним принципом; прикінцева рима стає обов'язковою, а паралелізм та алітерація виконують роль лише необов'язкових стилістичних засобів.

Розвиток давнього народного вірша завершився формуванням прикінцевої рими, яка водночас ставала межею віршованого рядка як ритміко-синтаксичної та змістової єдності. Натомість обмежувалося вживання таких засобів структурної організації вірша, як внутрішня рима та *алітерація* [11, с. 36].

Дослідниця Джубатова, розглядаючи проблему тюрксько-ірано-арабських контактів, вказує на те, що тема розглядається в багатьох наукових дослідженнях таких учених, як В. Бартольд, Є. Бертельс, Б. Гафуров, А. Щербак, І. Оранський. Але все одно не можна стверджувати, що ця тема ґрунтовно вивчена. У мовознавстві казахів та інших тюрків досі немає фундаментальних праць з цього питання. У лінгвістичних дослідженнях радянського періоду культурно-історичний аспект запозиченої лексики не розглядався взагалі, а якщо і згадувався, то лише поверхово. Напевно, причин такого підходу було кілька: радянська ідеологія, відсутність кваліфікованих кадрів, тенденційність, упереджене ставлення західних учених до історії Середньої і Центральної Азії. Тут доречно висловлювання Е. Бертельса про необ'єктивну, помилкову думку вчених щодо поняття «перська література»: «У XX ст. на Заході ніби «забули»

про причини такого найменування і стали приписувати всю цю літературу іранському народу. При цьому багато сходознавців схильні були вважати провідною країною в усі історичні періоди Іран, а Середню Азію розглядати лише як своєрідну іранську провінцію, ...та сама літературна мова, якою згодом користувалися на території теперішнього Ірану, розквітла спочатку саме в Середній Азії». Зараз XXI століття, суспільство зазнало докорінних змін, зокрема й у науковій свідомості, відбувається переоцінювання культурних цінностей, що в кінцевому підсумку приведе до фундаментально якісної нової науково-дослідницької роботи [14].

Ознайомившись з дослідженнями видатних тюркологів, можна погодитися із думкою Заміни Рустамбейлістосовнозразкових творів XIII–XIV ст., назвавши їх творами перехідного періоду класичної літератури, тому що в них простежуються відблиски прийдешньої «нормальної» арузької поезії. Проаналізуємо уривки з поеми Кул Галі «Кисса-і Йусуф» («Сказання про Йусуфа», 1233), Дурбека «Юсуф і Зулейха» (1409), а також повний текст кримського поета Махмуда Киримлі «Хікяет-і Юсуф ве Зулейха» («Розповідь Юсуф і Зулейха», 1220).

Можемо припустити, що «Хікяет-і Юсуф і Зулейха» («Хікает-і Юсуф і Зулейха) Махмуда Киримлі підтверджує перехідність періоду. Зберігається тюркський розмір твору, жанр, рима тощо.

<i>Бир сёзе баишалалум</i>	}	Кожний рядок семискладовий. Розмір вірша тюркський (бармак). Тюркський народний чотиривірш. Рима: абвб.
Эввелин Аллах дею.		
Эм инает ол иде		
Фадл-и бисмилях дею		

<i>Якъуб пейгъамбер иди,</i>	}	Кожний рядок семискладовий. Розмір вірша тюркський (бармак). Тюркський народний чотиривірш. Рима: гтгб [7, с. 58].
Хакъкъа явер эр иди,		
Динъле ахыр не олды,		
Къыссасыны анълаю.		

Повествование начну	Пророком мудрым был Якуб,
Во имя Светлого Аллаха.	Аллаха преданный посланник.
Я вознесу ему хвалу	Внимательным к рассказу будь –
С благословеньем «Бисмиляха».	Поймешь ты смысл повествованья!

переклад Ірини Сотнікової [16].

Більшість чотиривіршів семискладові, але є випадки й десяти-, одинадцяти-, дванадцяти-,

чотирнадцяти-, п'ятнадцятискладових рядків. Стосовно жанру зробимо припущення, що це давня форма народної поезії *кошма*.

Гер хара кьылдым исе асий олуб, 11-складовий
Я анам хакькьын тутма би гунах, 10-складовий
Пес, гунахым ёкъ исе, бильдир, кьон... 11-складовий
Бир алямет эйлегиль бунлара сен, 14-складовий
падишах [7, с. 20].

(текст транслітеровано А. Кокієвою).

Кримськотатарський дослідник Р. Фазилов, який працював багато років над створенням історії кримськотатарської літератури, у своїй статті висловив таку думку: «Слід зазначити, що Махмуд Кримський і Алі є не єдиними з тюркомовних авторів, які написали поему на відомий біблійно-коранічний сюжет про Юсуфа (Йосипа) і його братів. Це і турецькі поети Шейад Хамза (або Шейїад Гамза та його поема (месневі) «Юсуф та Зеліха» [11, с. 172]), Хамзевій, Хамді, чагатайський поет Дурбек та інші. Однак першим тюркомовним автором, який написав поему на цей сюжет, був Махмуд Кримський (Кириллі). Поема Алі Халіль огли «Сказання про Юсуфа» в Криму не збереглася. Списки цієї поеми збереглися на території нинішнього Татарстану. Казанськотатарські філологи вважають, що поет Алі (Кул Галі, «раб Алі», як сам поет писав про себе) – виходець із поволзьких татар. Ця поема неодноразово публікувалася там окремими виданнями. В її рядках, створених майже 800 років тому, ясно відчувається дух того часу. Володіючи поетичною майстерністю, Алі скромно називає себе «простим служителем поетів». Поема показує, що вже наприкінці XII ст. кримські татари мали поезію високого рівня, розвинену літературу, літературну мову. Отже, поема «Юсуф і Зулейха» Махмуда Кримського є не тільки найдавнішою пам'яткою кримськотатарської літератури, а й одним з найдавніших поетичних творів тюркською мовою» [17].

Цей мандрівний у східній літературі сюжет переосмислений в унікальному стилі (в узбецькій [19], татарській, кримськотатарській, турецькій, азербайджанській мовах).

Є думка, що поема «Юсуф і Зулейха» була написана ще раніше, не у XIII, а в XII ст. Про це пише Різа Фазилов: «Як нині встановлено, найдавнішими письмовими пам'ятками кримськотатарської літератури, створеними в Криму до навали монголо-татар, є поема «Юсуф і Зулейха» поета Махмуда Кириллі (Махмуда Кримського), написана, за деякими даними, наприкінці XII ст., і поема «Кисса-і Юсуф» («Сказання про Юсуфа») поета Алі Халіль огли, що датується 609 роком Хіджри, тобто 1212 роком (Хіджра – мусульманське літочислення). Поеми ці написані на основі

коранічного оповідання про пророка Юсуфа (про Прекрасного Йосипа). Збережена до наших днів поема «Юсуф і Зулейха» є початком писемної літератури кримських татар» [17].

Махмуд Кириллі жив наприкінці XII – на початку XIII ст. Дестан під назвою «Хікяет-і Юсуф ве Зулейха» (поема «Юсуф і Зулейха»), написаний ним майже в останні роки життя, лишився незавершеним через смерть автора. Інший поет, сучасник Махмуда Кириллі, Халіль оглу Алі (Кул Галі) дописує дестан [10, с. 29]. Згодом твір, що налічує 5600 рядків, він адаптує (перекладає) з кипчацької на всім зрозумілу тюркську мову. Пізніше він і сам пише поему про Юсуфа під назвою «Кисса-і Юсуф».

Підтвердження ми отримуємо із самого твору.

<i>Бу китабы дёндюрен,</i>	Благословен поета дар.
<i>Къырым дилин гидерен,</i>	Но чтобы стал язык понятен,
<i>Тюркий дили гетирен</i>	На тюркском повесть написал,
<i>Чокъ захметлер</i>	Как пожелал того
<i>гордимю?</i>	Создатель,

<i>Ол Халиль огълы Али,</i>	Али – простой служитель слов,
<i>Еди дивандыр эли,</i>	Аллаха раб и сын Халила.
<i>Ол дюзди Тюркий дили,</i>	С кипчакского он перевел
<i>Дешт дилинден</i>	Махмуда Крымского
<i>дёндюрю.</i>	мотивы.

переклад Ірини Сотнікової

На прикладі уривку з поеми «Кисса-і Юсуф» ми бачимо певний вплив арабо-перського віршування. Дослідник Н. Юзеєв зазначає: «Своє авторство Кул Галі закріплює в традиціях класичної арабо-перської літератури: розкриває своє ім'я («це вигадав немічний раб на ім'я Галі»), визначає свою мету, розмір і характер вірша («вони складені в розмірі *«рубай» («руба'ї»*), віршем *«назм»*), уточнює дату завершення твору. Лише однієї важливої деталі з обов'язкового літературного етикету середньовічної літератури ми не бачимо в поемі. Це – присвята твору правителю тієї держави, на території якої живе поет або на якого покладає свої надії. Відсутність присвяти, що робить особу поета більш загадковою, мабуть, зовсім не пояснюється незнанням літературного етикету. Швидше за все, автор опустив присвячення навмисне. У цьому проявилася його ідеологічна, світоглядна позиція» [12, с. 62].

<i>нич кемсэгэ шэфэгәтең</i>	} Нікому в заступничестве не отказывай,
<i>дундермәгил,</i>	
<i>Мәжрухлари дар койуя</i>	
<i>индермәгил,</i>	
<i>Бөһтан берлә бәла утыйн</i>	
<i>йандырмагил,</i>	
<i>Мәхбусларә</i>	
<i>миһербанлык</i>	} Клеветой не разжигай
<i>кылгыл имди.</i>	

огонь бедствия,
К заключенным в темницу будь великодушным [1, с. 39].

Дослідник Хатіб Усманов звертає нашу увагу на те, що у кожній строфі 12 складів. Вони

розділені на три рівні відрізки. У результаті в кожному відрізку вийшло по 4 склади. Один такий відрізок називається метричною ланкою. Послідовне повторення створює ритм. Такий вірш у поезії тюрків досяг досконалості ще в VIII–X ст. нашої ери [9, с. 177].

Двадцять чотири склади – це розгорнуті в один рядок два вірша по дванадцять складів кожен. Якщо їх написати, як потрібно (як пишеться і друкується зараз), строфа вийде в чотири вірша, кожен з яких складається з дванадцяти складів. Кул Галі у своєму розумінні так і представив свою строфу.

Уже за часів Кул Галі в тюркському оточенні віршовані твори ділилися на *шігірь/шіір* (вірш) і *назм* (розповідь віршами). Останній відрізнявся від першого простотою свого стилю, не містив складних метафор і порівнянь. Можна припустити, що Кул Галі у своєму творі найбільше уваги приділяв сюжетності, жвавості зображених персонажів [9, с. 175–176].

Це пояснюється тим, що тоді літературні твори в тюркському світі склалися на наддіалектній старотюркській літературній мові, основи якої були закладені ще в давньотюркський період (V–X ст.). Старотюркська писемна літературна мова формувалася на основі застосування давньотюркських літературних норм у нових регіонах і в умовах мусульманської ідеології. Ця мова застосовувалася в X–XV ст. спочатку в Карахнідській, Хорезмській, Булгарській державах, у сельджукському об'єднанні, потім у Золотій Орді і мамлюкському Єгипті. Загальний, змішаний, наддіалектний характер цієї мови пояснюється об'єктивними причинами. По-перше, старотюркська мова продовжує основні традиції давньотюркських літературних норм, встановлених у період існування великої давньотюркської держави – Тюркського каганату. По-друге, спільні риси мови тюркомовного населення різних регіонів сприяли становленню особливостей арабського письма. По-третє, у писемній мові багато перських та арабських запозичень і давньотюркських архаїзмів. По-четверте, тоді тюркські племена, племінні спілки, що жили на віддалених територіях, були об'єднані широкими економічними та культурними зв'язками. Тому письменники не вважали за потрібне обмежувати мову своїх творів народними нормами лише одного регіону, писали загальноприйнятою літературною мовою, при цьому намагалися показати свою майстерність шляхом використання чужих мовних елементів, незвичних для простих людей [6, с. 119].

Дурбек жив наприкінці XIV – на початку XV ст. У його творі ми спостерігаємо вплив як у складі, так і в жанрі (месневі).

<p><i>Mendan senga bashoratlar, Hali qo'ngay boshingga davlatlar.</i></p> <p><i>Ki podshoh bo'larsan Misr shahriga, Egilibon kelgaylar eshingga</i> [18].</p>	<p>Кожний ряд одинадцятискладовий.</p> <p>11 Розмір вірша аруз. (– v v – / – v v – / – v –)</p> <p>Рима: аа; бб;</p>
---	--

М. Гайнутдінов дотримується думки, що саме у поемі Кул Галі сюжетний матеріал від початку до кінця витриманий у фольклорно-казковому дусі. Розповідь починається з чудесного (казкового) сну головного героя (Йусуфа), далі, як і в казках, зображується його принижене становище: знущання (зздрість) братів, страждання, поневіряння, випробування героя на чужині; сходження його у фіналі на царський престол – мотиви, що перегукуються з казкою. Історична достовірність образів, щирість, реалістичність викладу, насиченого побутовими деталями, піднімають ці казкові матеріали над фольклором і ніби наближають їх до рівня героїчного епосу. Відсутність родоплемильних, етнічних мотивів, риси любовно-романтичного епосу, релігійна благочестивість героїв (пророки) нейтралізують жанрову структуру і проблематику героїчного епосу в творі. Із введенням сюжетної лінії Зулейхи героїчний епос трансформується у любовно-романтичний. Однак і любовно-романтичний мотив займає лише частину твору, тому і він не може визначити жанр твору [3, с. 208].

Те саме можна сказати і про поему Махмуда Киримли: порівняно із твором Дурбека, яка більше нагадує ліричний епос, у творі Дурбека «Юсуф і Зулейха» відчувається вплив перської літератури. Поеми Кул Галі та Махмуда Киримли зберігають тюркський колорит. У мові відчувається вплив давньотюркської мови орхоно-єнісейських написів, а також писемних пам'яток XI ст. («*Кутадгу біліг*» Юсуфа Баласагуні, «*Диван лугат ат-тюрк*» Махмуда Кашгарі).

Приклад коротких написів з пам'ятника на честь «Куль Тигина»:

*«Тенъгри тег тенъриде болмыш Тюрк Бильге
Къагъан бу одъке олуртым. Сабымынъ тюкети
эсидгил. Улайу уни йигюнум, огъланым, бирики
огъушум, будунум, бирийе шадпыт беглер,
йырайы таркъат буйрукъ беглер, отуз (Татар ...)»*
(текст транслітеровано А. Кокієвою).

Приклад з «*Диван лугат ат-тюрк*» Махмуда Кашгарі:

<p><i>Къуйды булут ягъмурын Керип тутар акъ торун Къыркъа къозды ол къарын Акъын акъар энърешур,</i></p>	<p>Этиль суву акъа турур Къая тюбю къакъа турур Бакъа телім бакъа тутур Колонъ таки къошерур</p>
<p>7 8</p>	
<p>(текст транслітеровано А. Кокієвою) [7, с. 27].</p>	

Приклад з «*Кутадгу біліг*» Юсуфа Баласагуні:
Байат аты бирле сёзюк баиладым, } 11
Тёрютген игидген кечюрген иди.

Окюш огди бирле тюмен минъг сена, } 11
Ургъан бир баяткъа анъгъар ёкъ фена. }
 (текст транслітеровано А. Кокієвою) [7, с. 42].

Як бачимо, мова змішана, тобто використовуються слова, афікси, які належать до будь-якої групи тюрк-

- [1–2] Teŋrini sövgil barça üstündä!
- [3] Teŋriniñ atıñ bile ant içmägil!
- [4] Ulükünni avurlayıl!
- [5] Ataŋni, anaŋni hörmätlägil!
- [6] Kişini öldürmägil!
- [8] Oğur bolmaııl!
- [7] Ersek bolmaııl!
- [9] Yalğan tañıqlıq bermägil!
- [10] Özgä kişiniñ nemäsi suñlanmaııl!

(Транскрипція і переклад Олександра Гаркавця: *XXI. Десять Божьих Заповедей Исход 20: 2_17; Левит 19: 18* Лист 66 об.: 1_10 л. Александр Гаркавец. Кыпчакское письменное наследие. Том II) [4, с. 89].

Отже, перші поетичні твори тюркською мовою перехідного періоду продовжили процес переходу від давньотюркського вірша з притаманною йому різноскладовістю до рівноскладових віршів під впливом системи арузу, яка в тюркській дійсності зазнала певної еволюції і ввібрала більше своєрідних особливостей.

Висновки і пропозиції. Сподіваємося, наше дослідження допоможе у вирішенні проблем тюркського, зокрема кримськотатарського, літературознавства та мовознавства. Розглянута тема

є доволі широкою і потребує подальшого дослідження. Надалі з метою зацікавленого вивчення мови перехідного періоду необхідно більш детально розкрити особливості стилю мови вказаного періоду, адже саме вона містить відображення авторських уявлень, концепцій та творчої манери певного часу.

- [1–2] Люби Бога превыше всего!
- [3] Не клянись именем Бога!
- [4] Чти святой день!
- [5] Почитай отца твоего и мать твою!
- [6] Не убивай человека!
- [8] Не будь вором!
- [7] Не будь похотливой!
- [9] Не давай ложного свидетельства!
- [10] Не пожелай ничего, что принадлежит другому человеку!

Результати дослідження можуть бути використані у викладанні стилістики, літературознавства, загального мовознавства, історії мови та історії літератури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Абдуллин Я. Сила бессмертных идей Кул Гали. *Поэт-гуманист Кул Гали* : сб. статей. Казань : Татар. кн. изд-во, 1987. 264 с. с ил.
2. Алиева Г. Вступительная статья. «Дурбек и его поэма «Юсуф и Зулейха». Дурбек. Юсуф и Зулейха. Староузбекская поэма в переводе, Москва : «Художественная литература», 1987.
3. Гайнутдинов М. Жанр «Кисса-и Юсуф» Кул Гали. *Поэт-гуманист Кул Гали* : сб. статей. Казань : Татар. кн. изд-во, 1987. 264 с. с ил.
4. Гаркавец А.Н. Codex Cumanicus: Половецкие молитвы, гимны и загадки XIII–XIV веков. Краткое издание. Москва : Русская деревня, 2006. 88 с.
5. Жирмунский В.М. О некоторых проблемах теории тюркского народного стиха. Тюркологический сборник. Москва : Наука, Главная редакция восточной литературы, 1970.
6. Закиев М. Язык «Кысса-и Юсуф» Кул Гали и этно-языковая ситуация в волжской Булгарии. *Поэт-гуманист Кул Гали* : сб. статей. Казань : Татар. кн. изд-во, 1987. 264 с. с ил.
7. Кокієва А. Інтегриленген курс «Къырымтатар ве джиан эдебияты» 9 сыныф, окъутув къырымтатар тилинде альш барыгъан умумтасил мектеплери ичюн дерслик. Черновцы : «Букрек» нешрият эви, 2017. – 288 с.
8. Рустамбейли З. Лингвостилистические особенности первых тюркоязычных поэм. *Вестник КазНУ. Серия филологическая.* № 3 (133). 2011. С. 99–104.
9. Уманов Х. Вклад Кул Гали в развитие тюркского стиха. *Поэт-гуманист Кул Гали* : сб. статей. Казань : Татар. кн. изд-во, 1987. 264 с. с ил.
10. Фазылов Р. Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы. Къыска бир назар / Риза Фазылов, Сафтер Нагаев. Симферополь : Къырым девлет окъув-педагогика нешрият, 2001. 640 с.
11. Халимоненко Г. Історія турецької літератури. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Серія історії літератури народів Сходу. Київ, 2009. 544 с.

12. Юзеев Н. Поэт мудрости, любви и печали. *Поэт-гуманист Қул Гали* : сб. статей. Казань : Татар. кн. изд-во, 1987. 264 с. с ил.
13. Багирли Айгюн Агабагир гызы. К некоторым аспектам жизни и творчества Юсифа Баласагунлу. *Academic Journal of History and Idea*. Vol. 1. No. 4. December 2014. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/285806> (дата звернення: 25.07.2020).
14. Джубатова Б.Н. К проблеме изучения тюркско-ирано-арабских языковых контактов. Казахстан. URL: [https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/DJUBATOVA-B.-N.-K-PROBLEME-IZUCHENIYA-TYURKSKO-IRANO-ARABSKIX-YAZYKOVYX-KONTAKTOV.pdf%20\(дата%20звернення:%2025.07.2020](https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/DJUBATOVA-B.-N.-K-PROBLEME-IZUCHENIYA-TYURKSKO-IRANO-ARABSKIX-YAZYKOVYX-KONTAKTOV.pdf%20(дата%20звернення:%2025.07.2020)
15. Киндикова Н.М. Древняя поэзия тюрков: проблемы изучения. URL: <https://lingvotech.com/kindikova-99> (дата звернення: 01.08.2020).
16. Риза Фазыл. Из истории крымскотатарской литературы. Литература – зеркало души народа. URL: http://bogurcha.blogspot.com/2015/11/blog-post_14.html
17. Риза Фазыл. Из истории крымскотатарской литературы. Литература – зеркало души народа. 15 ноября 2015 г. URL: http://bogurcha.blogspot.com/2015/11/blog-post_15.html.
18. Mansurova Dildora Bahodirovna mavzu: “Yusuf va Zulayho” Dostonida an’ana va o’ziga xoslik (Bitiruv malakaviy ishi).
19. Durbek (XIV–XV asrlar) Chop etish uchun E – mailga yuborish Adabiyot – O’zbek mumtoz adabiyoti. URL: http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1004&Itemid=210.
20. Kirimli M. Yusuf ile Züleyha / Mahmud Kirimli, neşirge azirlayan I.H. Ertaylan; İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları. No 860. İstanbul, 1960. 122 s.

REFERENCES

1. Abdullin, Ya. (1987). Sila bessmertnyh idey Qol Ghali [Poet-humanist Qol Ghali: collection of articles]. Kazan: P 67 Tatar, Publishing [in Russian].
2. Aliyeva, H. (1987). Vstupitel'naya statya. “Durbek i ego poema “Yusuf i Zuleyha” [Durbek Yusuf i Zuleyha. Starouzbetskaya poema v perevode]. Moscow: “Khudojestvennaya Literatura” [in Russian].
3. Haynutdinov, M. (1987). Janr “Qissa-i Yosif” Qol Khali [Poet-humanist Qol Ghali: collection of articles]. Kazan: P 67 Tatar, Publishing [in Russian].
4. Harkavets, A.N. (2006). Codex Cumanicus: Polovetskiye molitvy, himny i zagadki XIII–XIV vekov. Kratkiye izdaniye. Moscow: Russkaya drevnyaya [in Russian].
5. Jirmunskiy, V.M. (1970). O nekotoryh problemah teorii tyurkskoho narodnoho stiha [Tyurkologicheskiy sbornik]. Moscow: “Nauka” Publishing, Main Edition of Eastern Literature [in Russian].
6. Zakiyev, M. (1987). Yazık “Qissa-i Yosif” Qol Khali i etno-yazykovaya situatsiya v voljskoy Bulgarii [Poet-humanist Qol Ghali: collection of articles]. Kazan: P 67 Tatar, Publishing [in Russian].
7. Kokiyeva, A. (2017). Integrirlengen kurs ,Qırımtatar ve cian edebiyatı [9 sınıf, oqutuv Qırımtatar tilinde alıp barılğan umumtasıl mektepleri için derslik]. Chernovtsy: “Bukrek” [in Crimean Tatar].
8. Rustambeyli, Z. (2011) Lingvostilisticheskiye osobennosti pervykh tyurkoyazychnykh poem. Almaty: Vesnik KazNU [in Russian].
9. Usmanov, Kh. Vklad Qol Khali v razvitive tyurkskoho virsha [Poet-humanist Qol Ghali: collection of articles]. Kazan: P 67 Tatar, Publishing [in Russian].
10. Fazylov, R. (2001). Qırımtatar edebiyatınıñ tarihi. Qısqa bir nazar. Simferopol: Qırım devlet oquv-pedagogika neşriyatı [in Crimean Tatar].
11. Khalonenko, H. (2009). Istoriya turetskoyi literatury [Seriya istorii narodov literatury narodiv Skhody]. Kyiv: Kyivskiy natsionalniy universytet imeni Tarasa Shevchenka.
12. Yuzeev, N. (1987). Poet mudrosti, lyubvi i pechali [Poet-humanist Qol Ghali: collection of articles]. Kazan: P 67 Tatar, Publishing [in Russian].
13. Bahirli, A.A. (2014). K nekotorym aspektam jyzni i tvorchesva Yusifa Valasagunlu. Retrieved from: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/285806>. [in Russian].
14. Jubatova, B.N. (2015). K probleme izucheniya turksko-irano-arabskih yazykovykh kontaktov. Retrieved from: [https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/DJUBATOVA-B.-N.-K-PROBLEME-IZUCHENIYA-TYURKSKO-IRANO-ARABSKIX-YAZYKOVYX-KONTAKTOV.pdf%20\(дата%20звернення:%2025.07.2020](https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/DJUBATOVA-B.-N.-K-PROBLEME-IZUCHENIYA-TYURKSKO-IRANO-ARABSKIX-YAZYKOVYX-KONTAKTOV.pdf%20(дата%20звернення:%2025.07.2020)
15. Kindikova, N.M. (1999). Drevnyaya poeziya tyurkov: problemy izucheniya. Retrieved from: <https://lingvotech.com/kindikova-99> [in Russian].
16. Fazylov, R. (2015). Iz istorii krymskotatarskoy literatury. Literatyra –zerkalo dushy naroda. Retrived from: http://bogurcha.blogspot.com/2015/11/blog-post_14.html [in Russian].
17. Fazylov, R. (2015). Iz istorii krymskotatarskoy literatury. Literatyra –zerkalo dushy naroda. Retrived from: http://bogurcha.blogspot.com/2015/11/blog-post_15.html [in Russian].
18. Mansurova, D.B. (2016). “Yusuf va Zulayho” Dostonida an’ana va o’ziga xoslik [Bitiruv malakaviy ishi] [in Uzbek].
19. Durbek, (XIV–XV centuries). Chop etish uchun E – mailga yuborish Adabiyot – O’zbek mumtoz adabiyoti. Retrived from: http://www.ziyouz.com/index.php?option=com_content&task=view&id=1004&Itemid=210 [in Uzbek].
20. Ertaylan, I.H. (Ed.). Kirimli, M. (1960). Yusuf ile Züleyha. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları [in Turkish].